

VĚRA BARANDOVSKÁ

NÁVRHY J. A. KOMENSKÉHO NA MEZINÁRODNÍ JAZYK

Dílo významného českého učence J. A. Komenského zasahuje snad do všech humanitních oborů. Mnohokrát byla studována, přeložena, interpretována i citována jeho díla pedagogická, filozofická či náboženská. Poněkud stranou odborného zájmu stojí jeho práce v oblasti interlingvistiky, posuzovaná až doposud značně neadekvátně pouze z hlediska přísně lingvistického, nebo chceme-li interlingvistického.

Interlingvistika klade určité požadavky na přijatelnost, racionálnost, jednoduchost, neutrálnost a naučitelnost mezinárodního jazyka. Z těchto hledisek jsou pak některé jazykové projekty posuzovány jako příliš komplikované (z hlediska naučitelnosti), či naopak příliš primitivní (z hlediska vyjadřovacích a překladatelských možností) apod. Existuje několik systémů, dělicích mezinárodní jazyky podle principů jejich konstrukce na pasigrafické, pasilalické, pasigrafie na symbolické a ideografické, pasilalie na několik dalších podskupin. Mluvené mezinárodní jazyky jsou zhruba rozdělitelné do dvou skupin, a to na apriorní (deduktivní, logické, inventivní) a aposteriorní (induktivní, přirozené, zkušenostní). Toto rozdělení charakterizuje způsob jejich vzniku — buď na základě logických úvah o struktuře a funkci jazyka, nebo nápodobou a úpravou jazyků již existujících.¹

Komenský žil a tvořil v době silně poznamenané filozofickými, logickými a metafyzickými úvahami. Zároveň však byl zkušeným lingvistou a pedagogem. Proto se v jeho pracích o mezinárodním jazyce střídají a doplňují oba uvedené postupy. Podrobným prostudováním jeho návrhu na nový mezinárodní jazyk dojdeme k názoru, že šlo vsuktku o návrh s apriorními i aposteriorními prvky, a můžeme vyvrátit doposud panující názor, že šlo o dva samostatné návrhy.

Komenského interlingvistické dílo se řadí k jazykovým projektům, vytvářeným v Evropě už po staletí. Myšlenka na zavedení všeobecného dorozumivacího prostředku, zaznamenaná podrobněji v Evropě již v jedenáctém století, spojovaná často s vytvořením kryptojazyka či tajného písma, s požadavky logické klasifikace

¹ Blanke, Detlev: Pri la historio de internaciaj planlingvoj, Paco 7,8 (1970).

pojmu a názvu ústí v Komenského době v myšlenku na založení filozofického jazyka, s níž byla spojována převážná část úvah o filozofii řeči. Mezinárodní jazyk, *vehiculum scientiae*, jak jej nazývá Bacon, měl vycházet ze samotné podstaty věcí. Všechno v něm mělo být přirozené, snadné a logické, tak jako jsou přirozené věci samy. Nezřídka hodlali filozofové nahradit mezinárodním jazykem i jazyky národní, kterým vytýkali nedostatečnou logiku. Konkrétními návrhy na takovýto ideální jazyk se zabývali významní učenci 17. století — Bacon, Wilkins, Hartlib, Becher, Dalgarno i jiní. Pro vznik Komenského díla a pro jeho posouzení mají značný význam práce dvou slavných filozofů doby, Leibnitze a Descarta.

Leibniz požaduje, aby jazyk byl nástrojem rozumu, vyjadřoval myšlenky a jejich vztahy s matematickou přesností, metodou logické algebry a pomocí čísel. Jako podkladového materiálu používá latiny, samozřejmě upravené v duchu filozofických představ o jazyce. Logický rozbor pojmů jako základ mezinárodního jazyka propagoval i Descartes, jak vysvítá z jeho korespondence. Logika, analogie, kombinace jednoduchých pojmů, mechanické aplikace pravidel a názvy jakožto definice věcí se objevují mezi Descartovými hlavními požadavky na mezinárodní jazyk a odvolávají se na pravou filozofii. Leibnizovy a Descartovy pokusy směřovaly k vytvoření abecedy lidského myšlení. Podobné myšlenky propaguje i Komenský.

Znal rovněž díla jiných významných jazykovědců a filozofů, např. Vivese, Andrey, Bacona, Patrizzioho. Vliv na jeho dílo má i filozofie Raymunda Lulla. O řadě Komenského názorů na jazyk se dozvídáme také z jeho korespondence. Mezi jeho korespondenty patřili Mersenne (rovněž autor pokusů o mezinárodní jazyk), Golius, Kinner, Bisterfeld a jiní, především Samuel Hartlib, který propagoval Komenského dílo v Anglii.

Filozofie a interlingvistika byly v 17. století úzce spojeny.² Rovněž Komenského lingvistické úvahy jsou součástí filozofie. Latina přestávala stačit moderním požadavkům, lingvisté se začali více zajímat o národní jazyky, povšimli si i struktury jazyků orientálních. Svá pozorování pak kombinovali s mysticismem, připomínali biblický příběh o zmatení jazyků a teorii rajskeho prajazyka. Tento dobový proud se odráží i v Komenského náboženském pojetí všeobrodného díla, jehož součástí je i mezinárodní jazyk.

Pro správné posouzení Komenského díla má tento fakt klíčovou důležitost. Z hlediska přísně lingvistického nám může jeho *Panglottia* připadat nedokonalá, jeho jazykové návrhy naivní a primitivní. Ale to je *Panglottia* vytržená z kontextu, zbavená filozofického pozadí. Pročítáme-li toto dílo, musíme se uvědomit, proč a jak vznikalo.

Myšlenka na založení mezinárodního jazyka byla u Komenského spjata s myšlenkami didaktickými a pansofickými a jako taková byla také rozvíjena. Zvládnutí

² Hendrych, Josef: Mersenne, Le Maire, Descartes a Komenský, *Český časopis filologický* 2 (1948), 181—184.

mezinárodního jazyka bylo třetím stupněm civilizačních snah, které obsahovaly na prvním místě požadavek sebepoznání a dále — což je důležité — zvládnutí mateřského jazyka. Ve svém dopise Britské královské akademii přichází Komenský mj. s myšlenkou na vytvoření mezinárodního vědeckého kolegia k řešení těchto problémů.³

Mezinárodní jazyk má být prostředkem k šíření pansofie; úlohu tohoto jazyka ponechává Komenský latině, dokud nebude sestaven jazyk nový a dokonalejší. Tento jazykovědec sleduje se zájmem současný proud polygrafií, práce vědců i diletantů, a zároveň si uvědomuje nedostatečnost latiny pro moderní potřeby doby. Rovněž však zdůrazňuje, že mezinárodní jazyk nesmí omezovat práva jazyků národních, musí být srozumitelný a přístupný i méně vzdělaným vrstvám, má pomoci všem lidem v pochopení nekonečné moudrosti boží.

Komenský se dívá na mezinárodní jazyk jako na prostředek k sjednocení lidstva a nastolení všeobecného dobra. Jazyk je součástí vzdělání, jeho cílem je skutečná moudrost, vlastnost dokonalého člověka. Na rozmnožení této moudrosti může člověk vynaložit tu námahu a ten čas, které by věnoval naučení několika cizích jazyků. Své názory na užitečnost jediného společného jazyka, jemuž by se každý učil vedle své mateřštiny, rozvinul Komenský teoreticky ve spise *Via Lucis*, více prakticky pak v *Panglottii*, páté části spisu *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*.⁴

Panglottia, *Všemluva* neboli *Dohovor* všech se všemi, je organickou součástí spisu rozvrženého do sedmi dílů, které na sebe logicky navazují. První část, *Panegersia*, má za úkol probudit lidi ze zmatků a chyb, aby mohli uvážlivě prozkoumat všechny lidské věci. Druhá část, *Panaugia*, ukazuje cestu k všeobecnému duchovnímu světlu, k osvětlení ducha. To pak vede k všeobecné moudrosti, jíž je věnována třetí část, *Pansofia*. Moudrý a vzdělaný člověk pak dospívá ke všeobecné kultuře ducha, *Pampaedii*, jak se praví ve čtvrté části spisu *Consultatio*. Pátá část, *Panglottia*, je věnována myšlence společného jazyka, šestá část, *Panorthosia*, všeobecné přeměně člověka a poslední část *Pannuthesia* obsahuje všeobecné napomenutí a povzbuzení lidí k pěstování moudrosti a ctností.

Toto rozsáhlé dílo je na několika místech zpracováno pouze povrchně, neboť se autor k jeho konečné úpravě chtěl ještě vrátit. I v nedokončené podobě je však hlavně *Panglottia* cenným jazykovým dílem. Fakt, že se spis v 18. století ztratil, zabránil jazykovědcům chopit se této předlohy a dále na ní pracovat. Teprve r. 1940 byl celý spis objeven⁵ a později uveřejněn, v Československu až r. 1966.⁴

³ Podobský, Josef: *Comenius magistro de nationes*, N. Y. 1958; Miškovská, V. T.: *Langue et religion, Communio viatorum*, 2,4 (1959), 335—342; Komenský, J. A.: *Via Lucis*, SPN Praha 1961.

⁴ Komenský, J. A.: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, pars II. *Pragae* 1966, 147—204.

⁵ Čызевский, Dmitrij: *Hallské rukopisy děl Komenského*, *Acta comeniana* 15 (1940), 85—107,

Panglottia se zprvu teoreticky zabývá příčinami nedorozumění lidí, obtížemi, které plynou z rozdílnosti jazyků, a možnostmi, jak tyto obtíže odstranit. Vytvoření jediného a dokonalého společného jazyka je nejlepším řešením. Idea jazykové dokonalosti je však spojena i s požadavkem dokonalé soustavy pojmů. Nenechává stranou ani pěstování národních jazyků, nejpřirozenějšího dorozumívacího prostředku.

Panglottia doporučuje i studium vědeckých jazyků, zvláště hebrejštiny. Velká řada jazyků má různé nevýhody a nedokonalosti. Účinným prostředkem proti nejasnostem v jazyce je jazyk společný, obsahující výhody všech jazyků národních a eliminující jejich nevýhody. Komenský se proto podrobně zabývá nevýhodami i výhodami jazyků známých, bere v úvahu i jazykové projekty svých předchůdců či současníků, navrhuje systémy příliš náročné. Při těchto úvahách se jako autor snaží přesvědčit čtenáře, zaujmout jej a přiblížit mu vše co nejnázorněji. Proto podává velkou řadu konkrétních vzorů, ukázek a příkladů.

Text samotné Panglottie je charakteristický převahou obecných názorů a návrhů nad konkrétními. V části nazvané *Linguae novae harmonicae tentamen primum*, přiřazované volně k Panglottii, dochází ke změně proporce, převažuje konkrétno a zdůrazňuje se harmonie a systém, tj. jazyk jako část systému. Ve třech základních částech, lexikální, gramatické a praktické, se zhruba podává plastický obraz nového jazyka. Ten má být racionální, harmonický a pansofický.

Pro lepší orientaci jsem z Panglottie a Tentaminu vybrala všechny konkrétní návrhy, roztrídila je a sestavila z nich jakousi gramatiku, charakteristiku Komenského mezinárodního jazyka. Stručný přehled hláskosloví, tvarosloví a lexika je na mnoha místech neúplný. Tentýž gramatický jev je naopak někde pojat několika různými způsoby, což dokazuje, že se Komenský touto problematikou hluboce zabýval a že se k ní hodlal ještě vrátit.

Z nástinu gramatiky je zřejmé, že Komenskému nešlo o systematické a přehledné podání gramatiky nového jazyka, ale že tyto návrhy koncipoval pouze jako úvahy a příklady, podle nichž by se dalo postupovat.

Nad mnohými věcmi se lze pozastavit. Hned v úvodu hláskoslovné části je podán přehled hlásek nového jazyka. Souhlásky se dělí na tvrdé a těžko vyslovitelné měkké, z nichž alespoň některé by vyžadovaly popis artikulace. Při hláskování narážíme na logický postup spojování souhlásek s různými samohláskami, avšak použitelnost tohoto opatření v praxi je jistě diskutabilní.

Logické a metafyzické prvky provázejí i další kapitoly, např. pojetí grafiky, funkce přízvuku, významu hlásek. Tvoření slov je u Komenského založeno na stejných principech jako u moderních umělých jazyků. V úvahách týkajících se deklinace a konjugace je řada různých, někdy protichůdných pojetí, ať již jde o rod, počet a funkci pádů, techniku časování nebo otázku dokonavosti, nedokonavosti, předčasnosti apod. Logické úvahy se mísí se zkušenostními návrhy přejatými z latiny či jiných jazyků i v kapitolách o adverbích, adjektivech, zájmenech a předlož-

kách. Číslovky jsou pojaty apriorně, naproti tomu příslovce jsou přejata z latiny a spojky se latinou inspirují co do smyslu. Tvorba slov a slovní zásoba rovněž nejsou jednoznačné.

V praktické části Panglottie se tedy setkáváme s různými návrhy od typicky aposteriorních, ukazujících Komenského jako dobrého znalce latiny, až po návrhy zcela racionalistické a apriorní, které ukazují nejen na sílu abstraktního myšlení Komenského, ale také na jakousi jazykovou naivitu, poplatnou době pasigrafii a metafyzických jazykových návrhů: totiž že to, co je nejkratší a nejjednodušší, musí být také nejdokonalejší, ať už je to snadno naučitelné či ne.

Všechny konkrétní návrhy jsou však cenným inspirujícím materiálem. Je zajímavé, že mnohé myšlenky obsažené v Panglottii nacházíme i v pozdějších jazykových projektech, přičemž můžeme téměř s jistotou vyloučit, že by jejich autoři Komenského Panglottii znali. To vše dokazuje, že některé jazykové úvahy Komenského jsou stále cenné a znamenají potvrzení správnosti postupu při konstrukci i uplatnění umělého jazyka. Komenského myšlenka na zavedení jediného jazyka pro všechny národy v boji za světový mír zůstává stále aktuální; moderní interlingvistika se rozvíjí také v jejím jménu.

Ukázky z gramatiky mezinárodního jazyka podle Komenského.⁴

Hláskosloví

Abeceda: *i e a u o ch g h j k l r z s c t d b p v f m n*
(Tentamen Pars grammatica)

Samohlásky: *i e a u o*

Souhlásky guturální: *h ch k g j*

dentální: *d t z s c*

labiální: *b p f v*

lingvální: *l r*

narinální: *m n*

Měkké souhlásky: *b p f w c s z i d l m n r*

Hláskování: *Ba Pe Fi Wo*

Ha Che Ki Go Ju

Da Te Zi So Cu

Ma Ne Li Ro

Přízvuk (Panglottia VII, 17)

Tvoření plurálu pomocí přízvuku (délky):

Jah = bůh — *Jáh* = bohové

ben = syn — *bén* = synové

sir = pán — *sír* = pánové

mus = myš — *mús* = myši

a = já — *aa* = my

e = *ty* — *ee* = *vy*

i = *on* — *ii* = *oni*

Význam hlásek (Tentamen 19nn.)

A — rozsáhlost, velikost, rozšiřování, otevřenost

I — malost, útlost, tenkost, jemnost

U — hranatost, nejasnost, rozšiřování

E — střed, část celku, ztenčování, tenkost

H — duch, dech, duše, dýchat, vzduch

AU — rozšiřování

EI — ztenčování

Tvarosloví (Panglottia VII, 7)

Tvoření slov: z jednoslabičných kořenů pomocí sedmičlenné stupnice

E — I — EI — O — A — U — AU

kom = *homo*, *home* = *infans*, *homi* = *puer*, *homei* = *adulescens*,

homo = *juvenis*, *homa* = *senex*, *homu* = *vir*, *homau* = *decrepitus*

Substantiva (Tentamen, De dictionibus 12)

Pádové koncovy: nom. - plurál -*on* femininum -*a*

gen. -*i*

dat. -*e*

ak. -*a*

abl. -*o*

Deklinace: *El* = *būh* sg. pl. fem. fem. pl.

El *Elon* *Ela* *Elan*

Eli *Eloni* *Elai* *Elani*

Ele *Elone* *Elae* *Elane*

Ela *Elona* *Elaa* *Elana*

Elo *Elono* *Elao* *Elano*

Adjektiva, adverbia (Tentamen, De dictionibus 13)

Nesklonná, v podobě částic: *bon* = *bonus*, *bene* může tvořit složeniny typu *bonvir*, *bonfemina*, *bonscribere*, *bonloqui*.

Stupňování: *mabon* = *melior*

maxibon = *maxime bonus*

míbon = *minus bonus*

minbon = *minime bonus*

Zájmena osobní (Tentamen, De dictionibus 6—11)

Deklinace:

Já = *O Oi Oe Oa Oo* My = *On Oni One Ona Ono*

Ty = *E Ei Ee Ea Eo* Vy = *En Eni Ene Ena Eno*

On = *I Iii Ie Ia Io* Oni = *In Ini Ine Ina Ino*

Číslovky (Tentamen, De V.)

Označení číselných tříd: *i e a o u* (1, 10, 100, 1000, 10 000)

Označení jednotek: *h ch g k l r z c d* (1—9)

Kompozice číslovek:	<i>i</i>	0	<i>ir</i>	6		<i>er</i>	60
	<i>ih</i>	1	<i>iz</i>	7		<i>ez</i>	70
	<i>ich</i>	2	<i>ic</i>	8	<i>ech</i>	20	<i>ec</i> 80
	<i>ig</i>	3	<i>id</i>	9	<i>eg</i>	30	<i>ed</i> 90
	<i>ik</i>	4	<i>eh</i>	10	<i>ek</i>	40	<i>ah</i> 100
	<i>il</i>	5			<i>el</i>	50	

oh ar er il 1669 (*oh ad ez ic* 1978)

Slovesa (Panglottia VIII)

Jednoslabičné kořeny, znak budoucího času *-t*, minulého času *-l*

Osobní předpony: *a e i o u uy*

býti = *bi* *abi* = jsem, *ebi* = jsi, *ibi* = je

abit = budu, *ebit* = budeš, *ibit* = bude

abil = byl jsem, *ebil* = byl jsi, *ibil* = byl

obi = jsme, *ubi* = jste, *uybi* = jsou

obit = budeme, *ubit* = budete, *uybit* = budou

obil = byli jsme, *ubil* = byli jste, *uybil* = byli

Imperativ: *ebi* = buď, *ebi* = buďte

Jiný příklad (Panglottia VII, 17)

<i>eges</i>	<i>tues</i>	<i>illes</i>
<i>anteges</i>	<i>anttues</i>	<i>antilles</i>
<i>posteges</i>	<i>posttues</i>	<i>postilles</i>

<i>noses</i>	<i>voses</i>	<i>illies</i>
<i>antnoses</i>	<i>antvoses</i>	<i>antillies</i>
<i>postnoses</i>	<i>postvoses</i>	<i>postillies</i>

Předložky (Tentamen, Praepositiones)

Pojí se s nominativem. Základní předložky jsou: *ad* k označení pohybu a *in* k označení setrvalého stavu. V ostatních předložkách se vyskytují kombinace základních písmen těchto předložek: *an El* = in deum, *ana El* = in deo, *na El* = ex deo, *is El* = erga Deum, *isi El* = intra deum, *si El* = extra deum ...

Spojky (Tentamen, Conjunctiones)

Je jich celkem dvacet, smyslem odpovídají latinským *et, etiam, ec, vel, sed, quam-*

quam, tamen, autem, si, nisi, nam, quia, quoniam, quam, an, item, quod, ergo, immo, nempe.

Citoslovce (Tentamen, Interjectiones)

Krátké, výstižné tvary, které mohou být zdrojem derivace.

PROPOSITA COMENIANA QUAE AD LINGUAM INTERNATIONALEM PERTINENT

Comenius studebat non solum philosophiae et pedagogicae, sed etiam disciplinae, cuius significatio hodie magni aestimatur, interlinguisticae.

Ad finem interlinguae creandae duae viae spectant: constructio artefacta, hoc est principium a priori, et imitatio linguarum viventium, hoc est principium a posteriori.

In operibus Comenii ambo principia inveniuntur. Tempore Comenii magna pars cogitationum ad philosophiam sermonis pertinentium cum quaestione linguae philosophicae ligabatur. Sententias linguae novae proponere multi philosophi conati sunt, in quarum numero Bacon, Wilkins, Hartlib, Leibniz et Descartes erant. Comenius complures eorum conatus cognovit et in operibus suis persecutus est.

Idea linguae novae creandae in opere De rerum humanarum emendatione consultatio catholica tractatur, cuius pars inseparabilis Panglottia disputationem linguae novae usu peritam continet, praeceptumque interlinguae exponit. Ad Panglottiam etiam adiunctum est opus, quod Linguae novae harmonicae tentamen primum intitulatum est. Quo in opere multa exempla concreta largiter praemeditata inveniuntur. Multae res non omnino pertractantur, multae etiam desunt, sed fieri potest, ut via ac ratione ea exempla dividantur et tabulae grammaticae construantur, quibus systema interlinguae Comenii figurari potest.

Cogitationes Comenii temporibus posterioribus commemorabantur ab auctoribus, qui opus Comenianum non noverant. Quo facto perhibetur testimonium eius rei, quod Panglottia magnam vim ad auctores posteriores habebat et quod cogitationes Comenii non inveteraverunt.